

vergissingen gaat. Het klooster op de Monte Cassino werd niet ca 350 gesticht, maar in 529 (94); de Franse koning Hendrik III werd niet in 1590 vermoord, maar in 1589 (368); de conquiste van Banda was niet in 1624, maar in 1621 (467); Van Diemen (1636-1645) was niet de opvolger van Coen (1629†) (463); *De iure belli ac pacis* is van 1625, niet van 1623 (500); Breda werd in 1637 heroverd op de Spanjaarden, niet in 1638 (510); de Zevenjarige Oorlog was van 1756 tot 1763, niet van 1755 tot 1762 (582); Thorbecke werd in 1831 hoogleraar in Leiden, niet in 1835 en zijn Gentse professoraat duurde dan ook geen tien, maar vijf jaar (721); Thorbecke's *Aanteekening op de grondwet* is van 1839, niet van 1843 (741); het einde van het cultuurstelsel en dan nog maar gedeeltelijk, kwam in 1870 en niet in 1865 (744); het Kellogg-pact was van 1928, niet van 1929 (878); Tsjecho-Slowakije werd in maart 1939 praktisch ingelijfd, niet in 1938 (903); de 'analyse van de literatuur over Napoleon' die Geyl tijdens de oorlogsjaren maakte, kan natuurlijk nooit hebben bijgedragen tot zijn benoeming tot hoogleraar in Utrecht in 1936 (935).

Wanneer voor een volgende druk op deze punten verbeteringen worden aangebracht, kunnen misschien ook nog een paar andere oneffenheden worden glad gestreken. Ministerialen waren niet van oorsprong vrij (207), maar onvrij; burgemeester (272) moet zijn burgemeesters, maar raadspensionaris (373): raadspensionaris; de overheid benoemde geen predikanten (384), maar had bij de benoeming door middel van het approbatierecht een stem in het kapittel; coccejansen mogen niet in één adem met socinianen tegenstanders van de kerk worden genoemd (401), de coccejansen vormden een richting binnen de gereformeerde kerk, de socinianen waren voor de gereformeerden ketteren; de positie van Drenthe was anders dan die van Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant (399); het is de Bey van Tunis, maar de Dey van Algiers (445); een proponent was een beginnend predikant, dat was Jan Willem Friso natuurlijk niet (575); wetten worden niet in de Staatscourant gepubliceerd (866), maar in het Staatsblad en Parijs werd niet door de in Normandië gelande geallieerden bevrijd, maar door de Fransen zelf (912).

Samenvattend meen ik dat Gerlof Verwey niet het levensverhaal van de Nederlandse bevolking heeft geschreven, dat hij in de ondertitel van zijn boek aankondigt, maar wel een erudiet geschreven cultuurgeschiedenis van Nederland, die door velen zal worden gewaardeerd. Hij verdient daarom zeker het respect en de bewondering waarvan Schöffers in het 'Woord vooraf' gewaagt.

G. Groenhuis

Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden, I, Van de prehistorie tot de Bourgondische periode (Amsterdam-Brussel: Agon Elsevier, 1977, 360 blz., f 75,-. ISBN 90 100744).

Dit werk vult een lacune, en daarvan waren uitgever en auteurs zich bewust. De algemene inleiding van de redactie (de hoogleraren Bornewasser, Van Caenegem, Jansen, Schöffers en Van der Wee) spreekt van een door velen ervaren 'pijnlijk gemis'; een gemis namelijk aan 'een uitvoerige geschiedenis der Nederlanden, waarin op wetenschappelijk verantwoorde wijze de inzichten en ontdekkingen van de laatste decennia verwerkt zijn voor de grote schare van hen die wel interesse hebben voor geschiedenis, maar geen vak-historici zijn'. Is het omdat hun boeken niet 'uitvoerig', of omdat zij niet 'wetenschappelijk verantwoord' genoeg zijn geacht, dat schrijvers als J. de Rek en J. ter Haar, die 'voor de grote schare' toch verdienstelijk werk hebben gedaan, noch in de algemene inleiding, noch in de algemene bibliografie van deel III worden genoemd? Het is overigens zeker waar dat bijde-tijdse samenvattingen ontbreken. De 'hoogst persoonlijke syntheses' die Geyl's *Stam*

en A. en J. Romein's *Lage Landen* bieden, en die zich op het niveau bevinden dat wél aandacht heeft gekregen, dateren tenslotte uit de jaren dertig: de 'twaalf kloeke delen' van de *AGN*, waarnaar vaklieden kunnen grijpen, zijn ook al twintig tot dertig jaren oud. En niet alleen is er de kwestie van veroudering, er is ook de kwestie van schaal en van specialisatie. Er was inderdaad ook behoefte (de redactie zegt dat niet met zoveel woorden) aan een werk dat het midden houdt tussen éénmansarbeid op het hele nationaal-historische veld en de verkaveling van dit terrein over tientallen bewerkers, al dan niet bij uitstek bevoegd, zoals in de (oude) *AGN* is geschied. De auteurs van deze nieuwe Geschiedenis der Nederlanden stonden dus voor een dankbare taak. Het resultaat van de gezamenlijke inspanningen is een gelukwens waard, die ik met nadruk aan de nog te maken op- en aanmerkingen vooraf wil doen gaan.

De inleiding bevat ook een lezenswaardige passage over de zin van bestudering van het eigen verleden, van 'vaderlandse' geschiedenis dus; men wil 'niet zozeer (nationaal) gevoel kweken als wel begrip wekken, en dan vooral voor het eigene'. En dan ook zoals dit eigene zijn plaats heeft 'in Europa en de wereld'. 'Het lijkt ons', aldus de redactie, 'dat er binnen Europa weinig gebieden zijn, waarvan de geschiedenis een grotere exemplarische waarde heeft dan die van de Nederlanden'. Men kan hiermee instemmen; maar wél is het ook zo, dat het inzicht in deze exemplarische waarden een algemene kennis van zaken veronderstelt. Ik meen dus dat de redactie hier nog duidelijker dan in haar eerder aangehaalde woorden de hoop laat doorschemeren, dat ook vakgenoten naar dit boek zullen grijpen.

Welnu, dat zal gebeuren; en voor zover die vakgenoten medievisten zijn zullen zij het boek niet alleen 'opnemen en lezen', maar ook waarderen om de geboden synthesen en inzichten. Zeker zullen zijn hier en daar ook hun vraag- en uitroepkens zetten; het zou niet voor dit boek pleiten, als dat niet zo was. Want de auteurs laten hun eigen wetenschappelijke inzichten (vooral op hun specifieke onderzoeksterreinen, zie hierna) soms geducht meespreken, hetgeen aan het boek niveau verleent, maar ook bloot stelt aan kritiek. Als daarvan hier iets wordt uitgesproken gebeurt dat in het besef dat het bijzonder moeilijk is in een dertig tot honderd bladzijden een verhaal te vertellen én tegelijk een stuk verleden te presenteren, en bijzonder gemakkelijk om daar op allerlei punten eigen inzichten tegenover te stellen. Ik wil daarom niet ingaan op details: in dat opzicht zou namelijk iedere recensent zijn eigen, door persoonlijke belangstelling en kennis bepaalde, keuze kunnen maken. Ik wil het laten bij enkele algemene bemerkingen.

Eerst de tekst (is het ouderwets al die fraaie illustraties – waarover straks – pas werkelijk te zien als de belangstelling in het geschrevene is bevredigd?). Over de hoofdstukken prehistorie en romeinse tijd kan ik geen vakmatig oordeel geven; zij laten zich goed lezen en maken de indruk zeer up-to-date te zijn (auteurs: H. T. Waterbolk en S. J. de Laet). Het valt op dat bepaalde 'evenementen' zeer uitvoerig worden verteld (Civilis' opstand!); mogelijk is dit gedaan op grond van een bewust (redactioneel?) streven naar het geven van een vrij grote hoeveelheid feitelijke informatie. Op dit punt kom ik evenwel nog terug. Het tweede deel, handelend over de Merovingse, Karolingse en post-Karolingse tijd, is van A. d'Haenens. De auteur wandelt met vaste tred op het smalle pad tussen de afgronden oppervlakkigheid en ingewikkeldheid. Een voorbeeld van zijn afgewogen aanpak levert het stukje over de taalgrens (81-82), een goed en bondig overzicht van de huidige wetenschappelijke stand van zaken, dat zich in het afgelopen semester al met vrucht liet gebruiken bij het onderwijs aan eerstejaars universitaire studenten! Een ander voorbeeld van zo een geslaagd gedeelte biedt het stuk over 'het Godsdienstig Leven' (in de Merovingse periode; 94): de hier verwerkte nieuwere inzichten omtrent het verloop van het kersteningproces voegen als het ware een niveau toe aan het schijnbaar zo eenvoudige verhaal.

Terecht valt de nadruk op de langzame aard van het gebeuren, op het feit dat de vroeger zo definitief geachte successen van de zesde en zevende eeuw niet méér inhielden dan de bouw van een onmisbare infrastructuur waarop de 'beking tot een radicaal nieuwe ideologie' nog helemaal moest geschieden.

Naast deze qua omvang en inhoud evenwichtige passage vindt men hier evenwel ook stukken die te lichte of te zware accenten gekregen hebben. Als voorbeeld voor het laatste geval kan de behandeling van de Vikingen-invallen dienen; dat deze veel aandacht zouden krijgen was gezien het wetenschappelijk verleden van de auteur wel te verwachten, en aangezien de stof boeiend is hoeft men die extra aandacht niet te betreuren. Maar was het nodig om in dit ruime kader zoveel nadruk te leggen op eigen, toch wel idiosyncratische, gezichtspunten? Als gesteld wordt dat de invallen 'nergens een spoor van een brutale breuk' hebben veroorzaakt in stedelijk leven en handelsactiviteit, is dat een visie die men kan verdedigen als men ontwikkelingen op behoorlijk lange termijn bekijkt, maar die zó gesteld verwarring moet wekken. Want wat gebeurt er dan met Dorestad en Quentovic? De stelling 'nergens een breuk' had op zijn minst aangevuld moeten worden met een enkel woord over het continuïteits-probleem van de Friese handel.

Maar misschien is de stelligheid van de auteur hier te verklaren vanuit zijn Zuid-Nederlandse visie op de zaken. En deze overweging voert tot een ander, ditmaal ernstig, bezwaar: de geringe aandacht voor de angelsaksische zending in de Noordelijke Nederlanden. Willibrord en Bonifatius krijgen enkele regels (84-85); Liudger en Lebuinus ontbreken, evenals de Utrechtse kloosterschool. Daartegenover staat een hele serie zendelingen en bisschoppen met werkterrein in de Zuidelijke Nederlanden. De stichting van de vele abdijen aldaar verdient de aandacht die eraan gegeven wordt (85-86), maar het feit dat dergelijke stichtingen in het Noorden achterwege bleven, met alle negatieve gevolgen van dien, had óók vermeld moeten worden.

Het *pièce de milieu* (merkwaardigerwijs 'De middeleeuwen' genoemd: 1050-ca 1400) is van de hand van H. P. H. Jansen en L. Milis, en vormt met ruim 100 bladzijden het grootste deel van dit boek. Het valt op, dat de auteurs gekozen hebben voor de bekende indeling in politieke geschiedenis, economische, sociale, religieuze, en culturele. Een weloverwogen keuze voor het oude stramien, omdat het natuurlijk wel zijn praktische voordelen heeft; of een terugschrikken voor de moeilijkheden die het verlaten van de gewone weg zou kunnen opleveren? In het laatste geval zouden we met des te meer recht mogen spreken van een stap terug op het succesvolle pad, dat de Romeins al zo lang geleden insloegen met bijvoorbeeld hun mooie hoofdstuk: *Hoeve, klooster, kasteel en stad*. En inderdaad smaken de getrouwe opsommingen van gravenactiviteiten onder 'politiek', en van schrijvers en componisten onder 'cultuur' een beetje naar het stof van het – overigens natuurlijk best respectabele – naslagwerk. Bovendien: kan men alle verschijnselen wel zo onbekommerd in de genoemde rubrieken onderbrengen? Wat moeten we denken, als we ketters behandeld zien bij de sociale geschiedenis (marginale groepen), maar religieuze mentaliteit (kennelijk dan alleen de recht-gelovige) onder religieuze geschiedenis? Met andere woorden: zou een meer onderwerpmatige aanpak, waarvoor (lijkt mij) in de rest van dit boek bewust, en met goed resultaat, is gekozen, geen voordelen hebben gehad? De schrijvers zullen tegenwerpen dat hun stof te uitgebreid was, maar misschien ook, dat zij méér dan de andere auteurs aan een grote dosis feitenmateriaal vastzaten. Daarmee kom ik op de eerder gestelde vraag, of er een afspraak is geweest ten aanzien van de te verwerken feitelijke informatie. Men kan van mening zijn, dat 40 bladzijden politieke geschiedenis wat veel zijn, maar men kan het hele verhaal, inclusief de uitvoerige lijsten van machthebbers, jaartallen en vrouwen ook dankbaar accepteren als nuttig en nodig. Ik laat deze kwestie in het mid-

den. Wat de verdere inhoud betreft: de auteurs raken duidelijk op dreef in de hoofdstukken over economische en over sociale geschiedenis; vooral de bladzijden over dit laatste onderdeel gaan duidelijk uit boven het verstrekken van gegevens en bieden via samenvattingen van recente literatuur uitstekende inzichten (voorbeeld: *Leven en levenskansen*, 212). Sommige onderwerpen: de 'Organisatie van de arbeid' (214) en 'Mens en medemens' (216) hebben bovendien het voordeel dat zij algemene vraagstellingen verduidelijken met voorbeelden uit de Nederlandse situatie, en zo de exemplarische waarde van de Nederlandse geschiedenis, waarover de redactie in de inleiding sprak, accentueren.

J. van Rompaey, die de Bourgondische periode voor zijn rekening heeft genomen, vraagt zijn eigen wetenschappelijke belangstelling al in de meeste van zijn ondertitels: de centrale instellingen, de gewestelijke instellingen, de standen. Gezien het grote belang van de zich ontwikkelende instellingen in deze periode mag men deze extra aandacht toejuichen. Wel is het ook hier zo, dat wat enerzijds gewonnen wordt toch weer ten koste gaat van zaken, die men ongaarne mist. Lacunes zitten hier in het hoofdstukje over de economische ontwikkeling, dat alleen handel en nijverheid behandelt en niets zegt over de ontwikkelingen ten plattelande, waarbij, zelfs in de abnormaal verstedelijkte Nederlanden, veel en veel meer mensen betrokken waren. Het 'vraagstuk van Hollands welvaren' blijft dus achterwege, en bijgevolg onderwerpen als de sociale onrust in Noord-Holland (Waterland; kaas- en broodvolk). Het hoofdstuk over het culturele leven schildert de Bourgondische hofcultuur en tipt even aan de moderne devotie, maar men mist hier het vroege Nederlandse humanisme, dat ook in deel II, waar met Erasmus begonnen wordt, nauwelijks aan bod komt. – En nu we het dan toch over lacunes hebben: wat men in het hele boek mist is een bespreking van de bronnen; alleen d'Haenens geeft bij twee van zijn drie hoofdstukken een korte maar zeer nuttige inleiding op het soort gegevens waarmee men in de desbetreffende periode moet werken. Voor de latere middeleeuwen zouden dergelijke inleidingen moeilijker worden, maar enig inzicht in de veranderende aard van het bronnenmateriaal, in het verschijnen van nieuwe genres, in de groei van de hoeveelheid had men de lezer misschien toch wel mogen bieden.

De kaarten zijn in al hun eenvoud mooi, bruikbaar en nuttig. Een simpel beeld als dat van de Noordelijke Nederlanden ca 1300 (179) zou iedere student voor ogen moeten hebben tijdens overzichtscollages op het terrein van de middeleeuwse vaderlandse geschiedenis. Woorden kunnen nooit de dichtheid van het Romeinse wegen-net in de Zuidelijke Nederlanden zó goed weergeven als de ook al weer eenvoudige kaart op bladzijde 51 dat doet. Ik zou graag doorgaan, maar méér dan de kaarten schreeuwen de illustraties om aandacht. Laat ik vooropstellen dat de plaatjes prachtig zijn. Behalve mooi zijn sommige ook illustratief. Maar moet het zó, dat wil zeggen is deze overdaad werkelijk de wens van het publiek, waarvoor dit boek is bestemd? Geldt voor afbeeldingen soms eenvoudig: hoe meer hoe liever? Ik heb niet kunnen nalaten een willekeurig tiental bladzijden eens op de zin van zijn illustraties na te gaan. Welnu: bladzijde 220 heeft een plaatje dat aansluit bij de tekst van 222, terwijl aldaar de Flagellanten staan afgebeeld, waarover de tekst op 220 vertelt (men moet omslaan; de formaten lijken mij de omdraaiing niet te wettigen). Op 223 lijkt mij het bijschrift van de redelijk in de context geplaatste afbeelding niet geheel juist: we zien hier niet de eigenlijke leenhulde (waarbij de vazal zou moeten knielen), maar alleen de kus. Op 225 is de afbeelding van zomaar een epigrafisch opschrift zonder tekstweergave of verklaring in het bijschrift zinloos: het laat zich door de gemiddelde lezer zeker niet lezen. De toernooi-illustratie op 226 laat zich op generlei wijze in verband brengen met de context. Dat het wél goed kan bewijst 228, waar de spottend bedoelde sculptuur van een bisschop het aldaar besproken thema 'kerk in beweging' verlucht. Aar-

dig, maar willekeurig zijn de plaatjes op 230; ze doen geen kwaad, maar verduidelijken ook niets. Conclusie: als men platen nu eenmaal zo mooi af kan drukken, is het dan niet nog meer de moeite waard ze zorgvuldig te selecteren en te plaatsen, en van die plaatsing soms ook eens af te zien? Nu worden de doorgaans voortreffelijke teksten van dit boek soms door een ietwat zinloze kleurenpracht overwoekerd.

Het is jammer dat dit boek geen beter register heeft; dit is niet wel bruikbaar (al is de idee er tevens een verklarend commentaar van te maken op zichzelf niet gek). Personen worden alleen opgevoerd als hun 'belangrijkheid zulks vereist'; welnu, dan zijn keizers en graven belangrijk. Maar wil de lezer eenvoudig eens zien of St. Eligius, Tanchelijn, Reinaert de Vos, Gerard van Velzen of Rogier van der Weyden in de tekst besproken worden (ik maak zomaar een keuze) – en hij vindt ze niet: staan ze dan niet in het boek of zijn ze 'onbelangrijk'? Het lijkt me duidelijk dat een register nooit tot een dergelijke twijfel aanleiding mag geven! En wat moet men met regels-lange opsommingen van bladzijden onder een hoofd: 'Abdijen en kloosters', als men bijvoorbeeld even wil zien of Egmond of Aduard behandeld zijn? Wat heeft men aan items als 'Frankrijk, contacten en invloed van' (vele tientallen bladzijden)? Wat moet men met 'Karolingen, Karolingse tijd'? Er is toch een inhoudsopgave? Heel eenvoudige volledigheid op alle soorten namen en begrippen, eventueel in een kleinere letter gezet, zou nauwelijks meer ruimte gevraagd hebben, en de lezers zouden er veel meer aan hebben gehad.

Dit alles moest eens gezegd, maar is het belangrijk? Nee, belangrijk is dat we nu een boek hebben dat op aardige maar vooral op waardige wijze de lacune vult die het wilde vullen, en dat dus in zijn opzet is geslaagd.

Bunna Ebels

J. Baart, e.a., *Opgavingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek* (Amsterdam en Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1977, 524 blz., f 39,50, ISBN 90 228 3996 6).

De levendige activiteit, die de laatste decennia op het gebied van het archeologische stadskernonderzoek in Nederland aan de dag wordt gelegd, dreigt aan de meeste historici voorbij te gaan omdat de resultaten ervan doorgaans slechts in archeologische tijdschriften en locale publicaties worden neergelegd. Daarom is het toe te juichen dat de onderzoekers die van 1954 af in Amsterdam op dit terrein werkzaam zijn, nu hun vondsten ten toon spreiden in een omvangrijke, fraai uitgevoerde catalogus. Zij hebben deze voorzien van een vrij uitvoerige inleiding. Daarin geven zij onder meer een overzicht van de voornaamste uitkomsten van soortgelijke opgravingen in het buitenland. Dit overzicht bedoelt overigens niet uitputtend te zijn, maar is toegespitst op vondsten waarbij het Amsterdamse onderzoek kon aanknopen. Gegevens over het stadskernonderzoek in Dordrecht sluiten hierbij aan.

Dat Amsterdam een zo rijke oogst heeft geboden, komt voornamelijk omdat men hier, behalve van de voor dit werk zo gunstige stadssanering, flinke branden en de bouw van parkeergarages, kon profiteren van de aanleg van de metro, die een enorme sleuf even buiten de vijftiende-eeuwse stadsmuur opleverde. Voor historici zijn, lijkt me, vooral de nieuwe gegevens over middeleeuwse woningbouw en -fundering van belang. Zij tonen de ontwikkeling van de heimethodes op de slappe Amsterdamse grond die verbetering en versteviging, ook door ophoging, noodzakelijk maakte. Ook tonen zij, dat in Amsterdam, evenals in Dordrecht en Leiden, langs de rivier waaraan de oudste straten gelegen waren door aanplemping land werd gewonnen. Over de afmetingen van de woningen en de indeling, voorzover uit de fundamenten op te maken, geven de samenstellers van de